

A73 (Möndür-Sokkon VI) ve A74 (Sakıyla-Kobı I) Yazıtları Üzerine Anlamlandırma Denemesi

An Attempt at Interpretation on A73 (Mendur-Sokkon VI) and A74 (Sakyila-Koby I) Inscriptions

Muhammed Mustafa Bakır

Yüksek Lisans Mezunu, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Bursa / Türkiye

e-posta trkty2014@gmail.com

orcid 0000-0002-0010-3566

doi 10.54316/dilarastirmalari.994447

Atıf

Citation

Bakır, Muhammed Mustafa (2021). A73 (Möndür-Sokkon VI) ve A74 (Sakıyla-Kobı I) Yazıtları Üzerine Anlamlandırma Denemesi. *Dil Araştırmaları*, 29: 133-142

Başvuru

Submitted

12.09.2021

Revizyon

Revised

01.10.2021

Kabul

Accepted

18.10.2021

Çevrimiçi Yayın

Published Online

30.11.2021

Öz

Eski Türklerin en fazla önem verdikleri yerlerden biri olan Altay Dağları, onlar için hem maddi hem de manevi özelliğe sahiptir. Bölgede çeşitli su kaynakları ve ormanlık alanlar mevcuttur. Ayrıca dağ kültürünün etkisiyle birlikte bölge kutsal kabul edilmiştir. Çok eski dönemlere dek uzanan Dağlık Altay'daki yaşamın izlerinin en somut örneklerinden biri bölgede tespit edilen yazıtlardır. Bölgede bulunan yazıtların sayısının fazlalığı burasının önemli kültür merkezlerinden biri olduğunu ve bu bölgede insanların okuma-yazma oranlarının yüksek olduğunu ortaya koymuştur. Yazıtların yanı sıra bölgede pek çok kaya üstü tasvir de mevcuttur. Bütün bunlar dönemin şartları çerçevesinde bölge insanının önemli bir kültür birikimine sahip olduğunu göstermiştir. Dağlık Altay'da bulunan yazıtların okuma ve anlamlandırılma çalışmaları bilimsel olarak bölgenin ve bölge insanının anlaşılması hususunda oldukça önemlidir. Dağlık Altay'da bulunan yazıtların tamamı tasnif edilmiş olsa da tamamı okunmamıştır. Bu çalışmada bölge insanını ve onların ilişkilerini yansıtan yazıtlar arasında yer alan A73 Möndür-Sokkon VI ve A74 Sakıyla-Kobı I yazıtları üzerinde yapılan okuma önerisi sunulurken yazıtların içerik özelliklerine göre ele alınmış ve toplum-siyaset ilişkisi ortaya konmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Eski Türkçe, kaya yazıtları, Altay, Möndür-Sokkon, Sakıyla-Kobı

ABSTRACT

The Altai Mountains, one of the most important places for the ancient Turks, have both material and spiritual characteristics for them. There are various water resources and forest areas in the region. In addition, with the influence of the mountain cult, the region was considered sacred. One of the most concrete examples of the traces of life in Mountainous Altai,

which dates back to ancient times, is the inscriptions found in the region. The high number of inscriptions found in the region revealed that this place is one of the important cultural centers and the literacy rate of the people is high. In addition to the inscriptions, there are also many rock-top depictions in the region. All these showed that the people of the region had an important cultural accumulation within the framework of the conditions of the period. The studies on reading and interpreting the inscriptions in Mountainous Altai are very important for the scientific understanding of the region and the people of the region. Although all of the inscriptions found in Mountainous Altai have been classified, not all of them have been read. In this study, a reading suggestion made on the A73 Mendur-Sokkon VI and A74 Sakyila-Koby I inscriptions, which are among the inscriptions reflecting the people of the region and their relations, was presented and the inscriptions were discussed according to their content characteristics and the society-politics relationship was tried to be revealed.

Keywords: Old Turkic, rock inscriptions, Altai, Mendur-Sokkon, Sakyila-Koby

0. Giriş

Eski Türkler için kutsal olarak kabul edilen mekânlardan biri olan Altay Dağları ve Altay bölgesi, manevi değerinin yanında eski Türklerden kalan yazıt mirasının bir kısmına da ev sahipliği yapmaktadır. Orta Asya'dan Çin'e dek uzanan sıra dağlar, göçebe Türk topluluklarının dağ kültürü ile olan ilişkisini gözler önüne sermektedir. Öyle ki Kazaklar ve Kırgızlar arasında Altay (dağı) kavramının hâlâ yaşadığı görülmektedir. Örneğin Kırgızistan'ın başkenti olan Bişkek'in hükümet ve meclis binasının bulunduğu meydan "Ala-Too Ayantı (Altay Meydanı)" şeklinde adlandırılmaktadır. Altay dağları ve Altay bölgesi hem çeşitli kaynaklara sahip olması hem de kült unsuru olarak kabul edilmesi nedeniyle eski Türkler için önemli bir mekân olagelmıştır.

Bilim çevreleri Dağlık Altay'da bulunan yazıtlarla ilk olarak 1818 yılında Spasskiy'in keşfettiği "A1 Çarış" yazıtını duyurmasıyla tanışmıştır. Dağlık Altay'da çeşitli keşif gezileri düzenlenmiş ve eski Türklerden kalan pek çok yazıt gün yüzüne çıkarılmıştır. Son olarak K. Konkobayev, B. Kindikov, N. Useev ve N. Şabdanaliyev'in keşfettikleri 11 yeni yazıtı yayımlamalarıyla bölgede bilinen yazıt sayısı 101 olmuştur. Yazıtların çoğunluğu kayalara kazınmıştır. Bölgedeki yazıtların tam olarak 85 tanesi kaya yazıttır (Bakır, 2021: 10-16). Ayrıca bunun yanı sıra iki gümüş kap ve bir adet gümüş toka gibi çeşitli nesnelere üzerinde bulunan yazılar da mevcuttur. Bölgedeki kaya yazıtlarının sayısı oldukça dikkat çekicidir. Kaya yazıtları daha çok halktan insanlar tarafından oluşturulmuştur. Bu nedenle kaya yazıtlarının her biri dikkatle ele alınmalı ve incelenmelidir. Bölgede bulunan yazıtların bazıları okunamamış ve bazıları da hatalı okunmuştur. Bu çalışmada ise gözden kaçan iki önemli yazıt ele alınmış ve bu yazıtların önemi ortaya konmuştur.

1. A73 Mëndür-Sokkon VI Yazıtı Üzerine Yapılan Çalışmalar

A73 kodlu Mëndür-Sokkon VI kaya yazıtını Ust-Kansk bölgesine bağlı Kara-Suu adlı bir arazide 1997 yılında E. N. Şaldurov keşfetmiştir. Tek satırdan oluşan yazıtın

Gorno-Altaysk şehrindeki Altay Cumhuriyeti A. V. Anohin Millî Müzesinde olduğu kaydedilmiştir (Konkobayev vd. 2015: 233).

Yazıt korunmuş ve iyi bir durumdadır. Yazıtta ilgi çekici noktalardan birisi “Ω” karakterinin kullanılmış olmasıdır. Bunun yanı sıra sıkça gözlemlendiği üzere metnin sonunda “a/e” karakteri noktalama işareti görevinde ve standart karakterin tam tersi şeklinde verilerek kullanılmıştır.

Yazıt üzerinde bugüne dek Tıbıkova, Nevskaya ve Erdal (2012); Konkobayev, Useev ve Şabdanaliyev (2015) gibi kişiler çalışmıştır.

1.1. Tıbıkova, Nevskaya ve Erdal’ın Okuma Önerisi

2012 yılında yayımlanan “Katalog Drevnetyurkskih Runičeskix Pamyatnikov Gornogo Altaya” adlı çalışmada ilgili yazıt Tıbıkova ve ekibi tarafından incelenmiş ve okunmaya çalışılmıştır. Aşağıda kendilerinin okuma ve anlamlandırma denemeleri verilmiştir.

1.1.1. Yazıtın Aslı

1λ/Ɔ(?)ŋŋ#X

1.1.2. Transliterasyon

d² z I y² (?) ^up/č p

1.1.3. Transkripsiyon

(ä)d(i)z(i)

1.1.4. Tercüme

Его высота (Yüksekliği) (Tıbıkova vd. 2012: 136-137).

1.2. Konkobaev, Useev ve Şabdanaliyev’in Okuma Önerisi

Konkobaev, Useev ve Şabdanaliyev’in oluşturduğu bir ekip tarafından 2015 yılında “*Altay Cumhuriyeti’ndeki Eski Türk Yazıtları Albümü*” adıyla yayımlanan eserde “Möndür-Sokkon VI” yazıtı da ele alınmış ve okuma – anlamlandırma denemesi verilmiştir.

1.2.1. Yazıtın Aslı

1εŋε#ŋ#X

1.2.2. Transliterasyon

e/a g ş g ŋ s z d

1.2.3. Transkripsiyon

(e)d(i)z

1.2.4. Tercüme

Yüksek..... (Konkobayev vd. 2015: 233-234)

2. Okuma – Anlamlandırma Önerisi

2.1. Yazıtın Aslı

𐰇𐰪𐰆𐰣𐰚𐰚𐰚

2.2. Transliterasyon

d² z s² ŋ g² ŝ g² a/e

2.3. Transkripsiyon

(e)d(i)z (e)s, (e)ŋ(i)g (e)ŝ(i)g a/e

2.4. Tercüme

Ediz (boyu) dost(tur) (ama) kötü(dür)/suçlu(dur)/günahkâr(dır) hanımı.

A73 Mөндür-Sokkon VI yazıtı açık bir biçimde yazılmıştır; ancak tam olarak anlamlandırılmamıştır. Yazıt üzerinde ilk olarak çalışmış olan Tıbıkova ve ekibi ilk iki karakter olan “d² ve z” karakterlerini “(e)d(i)z(i)” şeklinde okuyarak “yüksekliği” şeklinde yorumlamıştır.

Yazıt üzerine çalışan bir diğer bilim grubu olan Konkobayev ve ekibi yazıtı okumuş; ancak yeni bir anlamlandırma önerisi sunmamıştır. Yazıtın ilk iki karakteri olan “d² ve z” karakterleri Tıbıkova ve ekibi gibi okunmuş, “yükseklik” şeklinde anlamlandırılmıştır. Bu okumalar yazıtın ana fikrini ortaya çıkarmakta yetersiz kalmıştır.

Öncelikle açık bir biçimde “(e)d(i)z” şeklinde okunan sözcük üzerinde durulmalıdır. Bu sözcük metnin bütünüyle birlikte ele alındığında diğer bilim insanlarının kabul ettiği gibi yükseklik anlamında kullanılmamış, Orhon Yazıtları’nda da görüldüğü gibi boy olan Edizleri ifade etmek için kullanılmıştır. Çin kaynaklarında “A-tie” şeklinde geçen Ediz adı Orhun yazıtlarında A73 yazıtındaki gibi “(e)d(i)z” şeklinde kullanılmıştır.

... (e)k(i)nti : koŝ(u)lg(a)kda : (e)d(i)z : birle : süñüŝd(ü)m(i)z ... (KT K5) (Tekin, 2014: 37).

... (e)d(i)z : bod(u)n : (a)nta ölti ... (KT K6) (Tekin, 2014: 37).

Sözcüğün devamında gelen “(e)s” sözcüğü “eş, dost” anlamlarındadır. Metindeki üçüncü sözcük olan “(e)ŋ(i)g” (kötü) sözcüğü de açık bir biçimde yazılmıştır. Bu nedenle iki sözcük arasında kalan “s²” karakterinin ayrı bir sözcük olarak ele alınması anlamsal olarak metnin devamıyla bütünlük sağlamıştır.

“(e)ŋ(i)g” sözcüğü ise A15 Biçikti-Boom II/2 yazıtında geçmiştir. Yazıtı Konkobayev ve ekibi, “kişi oğl(i) (e)ŋ(i)g” şeklinde okumuşlar ve insan oğlu eğik (günahlı) şeklinde anlamlandırmışlardır (Konkobayev vd. 2015: 47-48). “(e)ŋ(i)g” sözcüğünün “eŋ-” fiilinden türediğini “eğik” anlamına geldiğini ve mecazen suçlu, günahlı anlamlarına gelebileceğini öne sürmüşlerdir. Sözcüğün etimolojisi tartışmaya açık olsa da metinde verilen anlam ile birlikte onların okuma ve anlamlandırmaları

doğru görünmektedir. Böylelikle “(e)η(i)g” sözcüğü gerçekten de “kötü, suçlu, günahkâr” gibi anlamlarda kullanılmıştır.

Son olarak metnin sonunda “(e)ş(i)g” sözcüğü okunmuştur. Caferoğlu “(e)ş(i)” sözcüğünü 1. kadın, hanım, zevce, eş, hatun; 2. prenses, tanınmış yüksek tabakaya mensup kadın, hanım şeklinde kaydetmiştir (2015: 99). Buna göre yalın haldeki sözcüğe “+(X)g” yükleme hali eki getirilmiş ve *hanımı* demek istenmiştir. Orhun yazıtlarında da “(e)ş(i)” sözcüğü mevcuttur.

... b(e)gl(i)k : ırı ogl(u)η : kul : boltı : (e)ş(i)l(i)k kız ogl(u)η : küη boltı ... (KT D24) (Tekin, 2014: 30).

... t(a)bg(a)ç : bod(u)nka : b(e)gl(i)k : ırı og(ı)lın : kul kıltı : (e)ş(i)l(i)k kız og(ı)lın : küη kıltı ... (BK D7) (Tekin, 2014: 52).

Taşagül, Edizlerin 603 yılından önce Sır Derya taraflarında yani Batı Köktürk Kağanlığı içerisinde yaşadıklarını ama daha sonra Baykal Gölü çevrelerinde Tola Irmağı yakınlarında yaşadıklarını kaydetmiş ve ayrıca Kemçik Irmağı'nın Cırgak mevkisinde bulunmuş bir yazıtta da Ediz Boyu'nun adının geçtiğinden bahsetmiştir (2011: 84-85). Bütün bunların ışığında A73 yazıtının bulunduğu Ust-Kansk Bölgesi Edizlere uzak sayılamayacak bir yerdedir. Edizlerin yazıtın bulunduğu Dağlık Altay civarındaki topluluklarla temasının olduğunu göstermiştir.

Yazıt sahibi genel olarak Edizlerin dost olarak görülebileceğini ama Edizlerin başlarında bulunan hanımın kötü, suçlu veya günahkâr olduğundan bahsetmiştir. Bu hanım Edizlerin beyinin eşi veya annesi gibi bir mevkide etkili biri olmalıdır. Ayrıca Çin ile Edizlerin ilişkileri göz önüne alındığında bahsi geçen hanımın Çinli olması da muhtemeldir. Ancak bu dönemde Edizlerin ilgili bölgeye yakın yaşadıkları bilinmekle birlikte haklarında detaylı bilgi mevcut değildir.

A73 yazıtı içerik özelliği bakımından Useev'in ortaya koyduğu (2020: 487-499) ve Bakır'ın tanımladığı (2021: 43) siyasal-propaganda içerikli yazıtlar kategorisinde değerlendirilmelidir. Yazıt sahibi kişi siyasi bir düşünceyi kayaya kazımış ve bunu insanlara duyurmak istemiştir. Eldeki bilgiler ışığında Edizlerin I. Köktürk Kağanlığı döneminde Sır Derya civarlarında yaşadıkları düşünülmektedir. Baykal Gölü civarlarına bir şekilde II. Köktürkler döneminde gelmişlerdir. Buna göre yazıt yedinci yüzyılın son çeyreğinden sonra MS. 675-840 tarihleri arasında yazılmış olmalıdır.

3. A74 Sakıyla-Kobı I Yazıtı Üzerine Yapılan Çalışmalar

1999 ila 2000 yılları arasında bölgede yaşayan V. Apaçov tarafından fark edilen yazıt, Ak-Bööm Köyünün 1,5 km kadar ilerisindeki Sakıyla-Kobı isimli bir alandaki kaya üzerindedir. Açık alanda korunmasız bulunan yazıt zaman içerisinde tahrip olmuş ve 15 karakter olduğu anlaşılrsa da okumak güçtür. Konkobayev vd. resim üzerinden 12 karakterin okunmasının mümkün olduğunu kaydetmişlerdir (2015: 235).

Yazıt tahribata uğramıştır; ancak yazıtın okunup anlamlandırılması mümkündür. Yazıtın okunabilen kısmı gayet açıktır. Paleografik açıdan diğer yazıtlardan ayırt edici bir farklılık söz konusu değildir.

Tıbıkova, Nevskaya ve Erdal (2012); Konkobayev, Useev ve Şabdaneliyev (2015) gibi bilim insanları tarafından yazıt ele alınmış ve yazıtla ilgili yayımda bulunulmuştur.

3.1. Tıbıkova ve Ekibinin Okuması

Yazıtla ilgili ilk okuma – anlamlandırma çalışması Tıbıkova ve ekibi tarafından yapılmıştır. Kendilerinin okuma denemeleri aşağıda verildiği gibidir.

3.1.1. Yazıtın Aslı

...↑)▷...X↑ #/↓ ↑€&↓↑Y↓↑?N

3.1.2. Transliterasyon

Ü ? Uq Iq I² p U I¹ b² g² r² A/n² r² d² ... U s² n¹ Uq ...

3.1.3. Transkripsiyon

(a)lp ol b(ä)g (ä)r(ä)n (ä)rd(ä)[m...] U s(i)nok ...

3.1.4. Tercüme

.....он – богатырь. О, господин! Добродетель ... (..... o kahraman, alp. Bey! Erdem) (Tıbıkova, Nevskaya ve Erdal, 2012: 98).

3.2. Konkobaev ve Ekibinin Okuması

Yazıt üzerine ikinci ve son okuma anlamlandırma çalışması Konkobayev ve ekibine aittir. Kendilerinin önerileri de aşağıda sunulmuştur.

3.2.1. Yazıtın Aslı

X#↑↑€&↓↑Y↓↑N

3.2.2. Transliterasyon

d²n² s r² g² b² I¹ o/u p I² kO/Ok ö/ü

3.2.3. Transkripsiyon

..... ol b(e)g (e)r s(e)n ...

3.2.4. Tercüme

O bey er. Sen... (Konkobayev vd. 2015: 235).

4. Okuma – Anlamlandırma Önerisi

4.1. Yazıtın Aslı

#↑↑€&↓↑Y↓↑N

4.2. Transliterasyon

ö/ü Ok/kO I² p o/u I¹ b² g² r² s² n²

4.3. Transkripsiyon

Ö, uk! (a)lp ol b(e)g (e)r s(e)n

4.4. Tercüme

Düşün (ve) anla! Kahramandır bey! (sen) ersin/askersin.

A74 Sakıyla-Kobı I yazıtı üzerinde iki farklı bilim grubu çalışmıştır. Öncelikle 2012 yılında Tıbıkova ve ekibi metin üzerinde okuma denemesinde bulunmuştur; fakat metnin tamamı okunamamış ve okunan kısımlar da tam olarak anlamlandırılmamıştır.

Yazıtın kopyaları üzerinde yürütülen çalışma esnasında Konkobayev ve ekibinin transliterasyon ve transkripsiyon çalışmaları başarılı olsa da metnin tam anlamı ortaya çıkarılmamıştır.

Buna göre ilk sözcük olan “ö/ü” karakteri “ö-” (düşünmek) fiili, “Ok/kO” işareti “uk-” (anlamak, idrak etmek) fiilidir. Ok/kO işareti Dağlık Altay yazıtlarındaki çeşitli yazıtlarda tanıklanmıştır. Konkobayev ve ekibinin aktardığına göre; A6 yazıtının 4.satırında iki kere “lg↑ (ukgıl)” ve “ilg↑ (ukgalı)” (2015: 294), A72 yazıtında “lg↑ (ukgıl)” (2015: 231), A95 yazıtının 1.metin parçasındaki ilk satırda “↑ (uk)” (2015: 312) şeklinde geçmiştir. Caferoğlu’na göre “uk-” fiili “anlamak, öğrenmek ve kavramak” anlamlarındadır (2015 :266).

Bu çalışmadaki okumaya göre yazıt sahibi bölgedeki bir beyin kahraman olduğuna değinmiş ve okuyanlara asker olduklarını hatırlatarak bunun bilincinde hareket etmelerini istemiştir. Yazıt, bölgesel otoriteyle ilgili politik bir mesaj taşımaktadır. Bu nedenle yazıt siyasal-propaganda içerikli yazıtlar kategorisindedir.

Zira açıkça bölgedeki bir beyin adına propaganda yapılmıştır. Yazıtta bölgede bulunan ve muhtemelen gücünü kaybetmekte olan bir beyin kahramanlığına değinilmiş ve metni okuması istenen kişilere onun askeri olduğu hatırlatılmıştır. Daha sonra okuyanlardan bu bilinçle hareket etmeleri beklenmiştir. Bu bey bölgesel bir idareci olabileceği gibi bölgede ikamet eden bir komutan olması da muhtemeldir. Metin, bahsi geçen beyin insanların güvenini kaybetmekte olduğu izlenimini oluşturmaktadır. Bunun dışında yazıtın tarihlendirilmesi için herhangi bir veri mevcut değildir.

5. Sonuç

Kızlasov, Yenisey’deki Köktürk harfli metinleri içerik özelliklerine göre 12 kategoriye ayırmıştır (1994: 180-203). Daha sonra Bakır tarafından Moğolistan, Dağlık Altay, Yenisey, Kırgızistan ve Kazakistan’da bulunan kaya üzerindeki Köktürk harfli yazıtlar içerik özelliklerine göre 17 kategoride değerlendirilmiştir (2021: 34-46). Bu çalışmada en dikkat çekici noktalardan biri siyasal-propaganda içerikli yazıtlardır. Siyasal-propaganda içerikli yazıtlar göçebe bir topluluk içerisinde siyaset kültürünün oluşmaya başladığına işaret etmekle birlikte kağanın veya bölgedeki güç sahibi kişinin halkın desteğine ihtiyaç duyduğunu göstermektedir. Ayrıca kayaların ve yazıtın önemli bir iletişim aracı olarak kullanıldığını kanıtlamaktadır.

Şimdiye dek siyasal-propaganda içerikli yazıtlar kategorisine giren iki yazıt tespit edilmiştir. Bunlar Moğolistan’daki Baga Hayrhan I ve II yazıtlarıdır. Ancak Köktürk harfli yazıtların bulunduğu diğer bölgelerde bu kategoriye girebilecek başka bir kaya

yazıtı tespit edilememiştir. Dağlık Altay bölgesi önemli sayıda Köktürk harfli yazıt mevcuttur. Bu yazıtların pek çoğu okunup anlamlandırılmış ve tasnifi yapılmıştır. Ancak tam olarak anlam verilemeyen yazıtlar da mevcuttur. Anlam verilmemiş yazıtlardan olan A73 ve A74 kodlu kaya yazıtları bu çalışmada mevcut görüntüler ve çalışmalar üzerinden tekrar ele alınmış ve okunmuştur. Buna göre A73 ve A74 yazıtlarının bölgesel siyasetle ilgili ifadeler içerdiği gösterilmiş ve ilgili yazıtlar siyasal-propaganda içerikli kaya yazıtları kategorisine dahil edilmişlerdir.

Kaya yazıtları göçebe hayatta insanlar arasında iletişim kurmaya yarayan araçlardandır. Çalışmanın konusu olan yazıtlar halktan insanlara seslenmesi nedeniyle okuma-yazma oranlarının yüksek olduğu izlenimini kuvvetlendirmiştir. Yapılan okuma ve anlamlandırma sayesinde kağıtlığın merkezinden ötede de boy içi (A74) veya boylar arası (A73) bölgesel siyasetin yürütüldüğü tanıklanmıştır. Halk bu siyasi faaliyetin bir unsurudur. Çünkü hedef kitle kendileridir. Yeni yazıtlar bulunup okundukça ve mevcut okunmamış yazıtlar doğru okunup anlamlandırıldıkça eski Türklerin kimlikleri, hayatları ve tarihleri daha da aydınlanacaktır.

Kaynakça

- ALYILMAZ, Cengiz (1994). *Orhun Yazıtlarının Söz Dizimi*. Doktora Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi.
- BAKIR, Muhammed Mustafa (2021). *Kaya Üzerindeki Köktürk Harfli Yazıtlar: İçerik Özellikleri ve Tematik Analiz*. Yüksek Lisans Tezi. Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi.
- CAFEROĞLU, Ahmet (2015). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- CLAUSON, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (2015). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ.
- KIZLASOV, İ. L. (1994). *Drevnaya pismennost' Sayano-Altayskih tyurkov*. Moskva. / КЫЗЛАСОВ, И. Л. (1994). *Древняя письменность Саяно-Алтайских тюрков*. Москва.
- KONKOBAYEV, Kadıralı; USEEV, Nurdin; ŞABDANALİYEV, Negizbek (2015). *Altay Cumhuriyeti'ndeki Eski Türk Yazıtları Albümü*. Astana: Gilm.
- SÖNMEZ, Seniha (2008). *Türklerde Dağ Kültü İnancı ve Altay, Tiva ve Şor Destanlarında Dağ*. Yüksek Lisans Tezi. Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi.
- TAŞAĞIL, Ahmet (2011). "Göktürk Dönemi Türk Moğol Boy İlişkileri (542-745)". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 59(1), 81-104.
- TAŞAĞIL, Ahmet (2017). *Gökbörü'nün İzinde Kadim Türklerin Topraklarında*. İstanbul: Kronik.
- TEKİN, Tekin (2014). *Orhon Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- TIBIKOVA, L. N.; NEVSKAYA, İ. A.; ERDAL, M. (2012). *Katalog drevnetyurkskih runičeskix pamyatnikov Gornogo Altaıa*. Gorno-Altaysk. / ТЫБЫКОВА, Л. Н.; НЕВСКАЯ, И. А.; ЭРДАЛ, М. (2012). *Каталог древнетюркских рунических памятников Горного Алтая*, Горно-Алтайск.
- USEEV, Nurdin (2020). "Moğolistan'daki Tengri Kagan (Khoiyor Khavçig Uul/Baga Kharkhan) Yazıtları Üzerine". *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, 9/2: 487-499.

Ekler

Görsel 1: A73 yazıtı (Konkobayev vd. 2015: 234).

Görsel 2: A73 yazıtının fotoğrafı (Konkobayev vd. 2015: 234).

Görsel 3: A74 yazıtı (Konkobayev vd. 2015: 236).

Görsel 4: A74 yazıtının fotoğrafı (<https://www.altay.uni-frankfurt.de/A74/BELBOM1> F.JPG).